

ИНСТИТУТ ЗА ПЕДАГОШКА ИСТРАЖИВАЊА

УВАЖАВАЊЕ РАЗЛИЧИТОСТИ
И ОБРАЗОВАЊЕ

ИНСТИТУТ ЗА ПЕДАГОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Рецензенти

Др Драгомир Пантић

Др Слободанка Гашић-Павишић

Објављивање ове књиге

омогућили су финансијским средствима

Министарство за науку, технологију и развој

Институт за педагошка истраживања

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.01:316 (082)

УВАЖАВАЊЕ РАЗЛИЧИТОСТИ И ОБРАЗОВАЊЕ/приредиле
Јасмина Шефер, Славица Максић, Снежана Јоксимовић.
Београд: Институт за педагошка истраживања, 2003.
(Београд: »Чигоја штампа«). – 239 стр.; 21cm.

Тираж 400. – Стр. 7–8: Предговор/приређивачи.
Библиографија уз већину радова. – Summaries.

ISBN 86-7447-046-7

1. Шефер, Јасмина

- а) Образовање – Социолошки аспект – Зборници
- б) Образовање – Психолошки аспект – Зборници
- в) Наставници – Ученици – Зборници

COBISS.SR-ID 107213068

Душанка Лазаревић

Филозофски факултет, Нови Сад

УЏБЕНИК И УВАЖАВАЊЕ РАЗЛИЧИТОСТИ: ОСЛОНЦИ У КРИТИЧКОМ И КРЕАТИВНОМ МИШЉЕЊУ

Услови савременог живота захтевају да појединац буде отворен за различитост, многострукост, сложеност, како у сусрету са новим информацијама, тако и у комуникацијама са другим људима. Важан контекст за припрему за такав однос према окружењу јесте образовни процес. Стога је нужно да се управо у образовању понуде услови и ослонци за адекватан однос према различитом у новим знањима и новим социјалним ситуацијама, а уџбеник, као значајно наставно средство, може да буде један од ослонаца.

Када се у стручним разматрањима говори о доприносу уџбеника уважавању различитости, пажња се усмерава у два правца, од којих сваки има своје особености, али који се могу посматрати и као узајамно повезани и комплементарни. Први и најчешћи правац, односи се на разматрање ослонаца у уџбенику за подржавање развоја ученика уважавањем њихове различитости која произлази из узрасних, индивидуалних и културолошких особености ученика, а други, последњих година све присутнији, на нужност да се и у уџбенику стварају услови за образовање и васпитавање ученика да буду отворени за другачије и различито и да то на адекватан начин уважавају. У оквиру првог правца трага се за садржинским и конструкцијским решењима у самом уџбенику како би се одговорило захтеву да уџбеник буде квалитетно средство учења и образовања које може да изађе у сусрет потребама и карактеристикама ученичке популације којој је намењен (Пешић, 1998; Инђић, 2001; Лазаревић, 2001а; Ивић и сар., 2001; Ковач-Церовић и Левков, 2002). У расположивој литератури се, пре свега, разматрају могућности уважавања индивидуалних разлика у домену интелектуалних способности ученика, као и нивоа претходних школских и животних знања. Сматра се да је потребно организацијом уџбеника умањити негативне ефекте разлика међу ученицима, односно наћи начине да се уваже постојеће разлике међу њима и створе услови за диференцирано моделовање процеса учења у интеракцији са уџбеником. Стога се, као један од принципа опште организације уџбеника, поставља *принцип индивидуализације градива* и нуде одређена конструкцијска решења (Пешић, 1998; Ивић и сар., 2001; Stradling, 2002).

Актуелни тренутак у нашем образовању карактеришу започети реформски процеси који воде побољшању квалитета образовања на свим нивоима и свим сегментима његове реализације, и који указују и на нужност и важност побољшања квалитета уџбеника. При томе се наглашава и потреба уважавања различитости у ученичкој популацији приликом израде уџбеника, али и то да би уџбеници требало да буду таквог квалитета да доприносе образовању и васпитавању ученика да буду отворени за другачије и различито (Ковач-Церовић и Левков, 2002) и да на адекватан начин уважавају ту различитост. Управо је овај други правац у разматрању односа уџбеника и уважавања различитости потребно детаљније размотрити у контексту нашег образовања.

Уважавање различитости и уџбеник

Отвореност према другачијем, различитом, новом, постаје захтев који се поставља како у процесу усвајања знања (различити приступи појединим темама и феноменима, трагање за новим знањима и њихово креативно повезивање и сл.), тако и у односу појединца према другачијем у свакодневном социјалном контексту (према људима из других друштвених и културних средина). У нашем образовању уџбеници имају веома важну улогу, јер их већина ученика поседује и у условима економских тешкоћа које су присутне, може се рећи да је за многе уџбеник једина врста књиге коју могу себи да приуште. Уџбеници су у нашој средини доступни већини ученика како по цени, тако и по начину дистрибуирања. Када се има у виду положај уџбеника као централне књиге за већину ученика у нашој средини, веома је важно да таква књига буде доброг квалитета. Међутим, анализе су показале (Ивић и сар., 2001) да постоје значајни проблеми управо у вези квалитета уџбеника, и то с обзиром на квалитет садржаја и дидактичку вредност уџбеника, а који се могу одразити и на то да ученик не буде изложен различитости и у домену садржаја и приступима појавама, што је један од почетних услова за развијање отворености ка другачијем и његовом уважавању. Овде ћемо навести неколико од већег броја идентификованих проблема, који су блиско повезани са темом којом се бавимо у овом тексту. Тако, на пример, поменућемо налаз да се за сваки предмет у сваком разреду производи само по један уџбеник. Овим се већ на нивоу основног извора знања ученик лишава могућности да упозна и сагледа различитост како у погледу садржаја (узорка знања која су укључена у уџбеник) на којима се базира приказивање одређене теме, проблема, феномена, тако у погледу приступа у њиховом презентовању или објашњењу.

Даље, на нивоу садржаја појединих уџбеника уочава се претрпаност изолованим чињеничким знањима што онемогућава ученику да схвати сложеност појава, присутне су једностране интерпретације појава, уџбеник не пренеси кључне појмове и њихове међусобне везе. Ово може да резултира једностраним знањем, нетолерацијом према другачијем, било у домену научних знања било у односу према појавама и људима у окружењу.

Од оцена квалитета уџбеника с дидактичког становишта, навешћемо налаз да су наши уџбеници монолошки. »Монолошки уџбеник значи, пре свега, то да се не узимају у обзир ученици којима је уџбеник намењен, него само намере оног ко нешто хоће да им пренесе« (Ивић и сар., 2001: 79). Ученик је занемарен и тиме што недостају осмишљене активности помоћу којих би усвојио знања и умења која нуди уџбенички текст. Недостају садржаји и одговарајући дидактички ослонци којима се ученик подстиче да размишља и решава проблеме, што би га, такође, подржавало у оријентацији и трагању за другачијим и новим. Међу дефинисаним принципима организације уџбеничког текста и одговарајућих конструкцијских решења, који су исцрпно изложени у студији Ј. Пешић (1998), могуће је издвојити принципе којима се може допринети и стварању услова за уважавање различитости, не само из аспекта ученика и његовог развоја, већ и из аспекта његове припреме за прихватање и разумевање различитости у доменима науке и сегментима стварности у којој живи. То су принципи: доступност релевантних знања и искустава, проблематизација градива и стварање когнитивног конфликта, као и остваривање метакогнитивне функције. Дакле, принципи који у основи указују на важност мисаоног ангажовања ученика у процесу коришћења уџбеника, и то сложенијих форми мишљења. У даљем тексту указаћемо на неопходност знања о значају и карактеристикама критичког и креативног мишљења ученика и њиховог укључивања у уџбеник у функцији образовања за живот у савременом друштву, што нужно претпоставља отвореност према различитости.

Критичко и креативно мишљење,
уважавање различитости и уџбеник

У овом тексту предложимо само нека од решења за увођење у уџбеник ослонаца којима се подржава развој критичког и креативног мишљења у функцији припреме за уважавање различитости. Такође ће изостати и шире приказивање схватања о ова два облика мишљења, и биће указано само на њихове основне карактеристике.

Већ из самих појмовних одређења критичког и креативног мишљења и њихове повезаности у сазнајном функционисању појединца, може се сагледати њихова улога у припреми младих за квалитетан однос према другачијем у различитим областима живота.

Постоји више приступа у одређењу *критичког мишљења*, и више дефиниција овог појма. Ипак, из те разноликости могу се издвојити три дефинишуће одлике које конституишу следећу дефиницију: »Критичко мишљење је *освешћено, евалуативно* мишљење осетљиво на *контекст*« (Плут и сар., 2000: 6). Развијање критичког мишљења одражава се и на шире функционисање личности што се, пре свега, испољава у развијању критичког става који укључује, поред других карактеристика у оквиру његових мотивационих и емоционалних компоненти, и радозналост, толеранцију на неизвесност и двосмисленост, емоционалну контролу, отвореност ума. Такође, критичко мишљење подразумева и способност децентрације, тј. способност да се појава сагледа из различитих перспектива, да се препозна и уважи тачка гледишта других, као и осетљивост за постојање и узимање у обзир различитих врста контекста (Плут и сар., 2000). Напред речено јасно указује на функционалну вредност критичког мишљења у развијању односа према различитости и спремности да се она уважава. Када се говори о могућностима да се у уџбеник уграде ослонци за развој критичког мишљења треба имати у виду конкретне способности и вештине путем којих се манифестује критичко мишљење, његову повезаност са логичким и креативним мишљењем, као и *контекст наставног предмета* за који је одређени уџбеник намењен, што постаје све значајније како са нивоима образовања расте степен подударности између појединих наставних предмета и одговарајућих научних и уметничких дисциплина. Најглобалнија подела манифестација критичког мишљења јесте подела на *критичку рецепцију* (селекција и организација информација, евалуација информација, критичка рецепција у решавању проблема и у конструкцији знања) и *критичку конструкцију* (самостална или вођена продукција према задатом циљу и/или датим критеријумима, решавање проблема и доношење одлука и критичка конструкција као стварање знања). Континуирано учење и вежбање вештинама критичког мишљења потребно је остваривати на одговарајућим садржајима у уџбенику као и увођењем одређених структурних елемената текста и уношењем елемената дидактичке апаратуре (на пример, претходни организери знања, резимеи, питања, кључне речи и различити задаци за вежбање одређених вештина критичког мишљења) (Лазаревић, 2001б; Требјешанин, 2001). Овде ћемо посебно нагласити да је потребно промишљено и плански уграђивати у уџбеник садржаје који су добра основа за развој критичког мишљења. То су садржаји који се односе на развијање научних појмова,

који приказују проблемске ситуације које се разликују по степену структурираности и природи решења, садржаји који провоцирају когнитивни конфликт. Такође, треба истаћи да се у одређене садржајне целине, пре или после њих, могу уграђивати подстицаји у форми различитих врста питања: она која фокусирају пажњу, подстичу поређења, траже појашњења, испитују претпоставке, трагају за разлозима и доказима, упућују на разне углове гледања на појаву, испитују импликације и последице и друга. Увођење кључних речи у текст или постављање захтева ученицима да их формулишу значајни су за препознавање основне идеје, важних појмова и података, што је у функцији бољег сналажења и изграђивања односа према различитим знањима и сложеним појавама. Увођење одређених подстицаја за ученике (задаци различитих типова) да уочавају и разумевају релације, да аргументују, да сагледавају проблеме из разних перспектива, али уз поштовање њихових узрасних и индивидуалних особености, иде у прилог подржавању улоге коју уџбеник може да има у припреми ученика за однос према различитости у сложеној животној стварности.

Подстицаје за развој *креативног мишљења* потребно је уградити у садржај уџбеника у одговарајућем, комплементарном односу са другим облицима мишљења (логичким, критичким, појмовним). Предуслов за то је познавање особености овог облика мишљења, о чему такође постоји више схватања, а овде ћемо изнети нека од њих.

У оквиру тројне теорије о способностима, Стернберг дефинише креативно мишљење као »способност појединца да се ангажује у откривању, постављању претпоставки, имагинацији и да се успешно носи са новим ситуацијама« (Sternberg & Ben-Zeev, 2001: 362). Такође, слично одређење креативног мишљења можемо наћи у приступима у којима се оно изједначава са дивергентним мишљењем (Sternberg, O'Nara & Lubart, 1997). Дивергентно мишљење се заснива на способности продуковања бројних претпоставки и идеја у вези са одређеним проблемом, при чему се варира приступ проблему, сагледава се из различитих тачака и долази се до различитих и оригиналних решења проблема. *Флуентност*, *флексибилност* и *оригиналност* су особености дивергентног мишљења. Овим карактеристикама, аутори често додају и *елаборацију* коју одређују као способност разраде одређених стимулуса (ситуација, елемената) у садржајном или функционалном смислу, што води стварању комплекснијих целина (Fisher, 1995). Ако се томе дода и способност старања различитих *синтеза* као део креативног мисаоног процеса, стварање услова и подстицање ученика да се ангажују у кретивном мишљењу усмерава их да буду отворени за ново и другачије и да се адекватно сналазе у сусрету са различитостима у многим доменима.

Уџбенички текст би требало у целини да буде проткан подстицајима за креативно ангажовање ученика у процесу учења. Избор *садржаја* и начин на који су презентовани у уџбенику може да буде својеврстан модел за развој креативног мишљења ученика. У избору и приказивању садржаја, аутор уџбеника може да се руководи *начелима разноврсности* и истицања *новог и реструктурирања постојећих садржаја* (Лазаревић и Шефер, 2001). Приказивање садржаја може се варирати од вребалног, преко графичког, ликовног, до упућивања ученика да у непосредном искуству идентификује одговарајуће феномене.

У адекватно изабране садржаје у уџбенику потребно је уводити различите врсте задатака и захтева за ученике како би се створили услови за развијање *флуентности*, *флексибилности*, *оригиналности* и способности *елаборације*, као и задатаке који подстичу ученике на стварање различитих врста *синтеза*, што је такође карактеристика оних који креативно мисле. Ученик који је усмерен на различите приступе у синтези у прилици је да открива различите везе међу појавама, елементима проблема, појмовима, да их сагледава и разумева из различитих углова. То могу бити задаци у којима се од ученика тражи да разматра или предлаже различита решења неких ситуација приказаних у уџбенику, да поставља питања, продукује што више идеја, да разматра на који начин и где је све могуће применити те идеје, затим да их уграђује у решавање задатака који му се у уџбенику постављају, при чему је потребно, на пример, да их доведу у нови однос. Усмеравање ученика одговарајућим питањима и задацима ствара подстицаје и ослонце за реструктурирање постојећих знања, што ученику омогућава да оствари нови приступ проблемима који се разматрају у уџбенику, да постојеће сагледава на другачији начин и да тако долази до нових сазнања, решења, продуката. Овим се подстиче развој креативног мишљења, али се ученик такође припрема да буде отворен према различитим новим сазнањима, да их разуме и прихвати.

Као завршни осврт на тему изложену у овом раду, истакла бих потребу да се, с обзиром на улогу коју уџбеник има у нашој образовној пракси, настави са систематским истраживањем могућности да се развија уџбеник (концепција, избор садржаја и структура) који ће моћи да се интегрише у образовање које на више начина уважава различитост.

Литература

- Ивић, И. и сар. (2001): *Свеобухватна анализа система основног образовања у СРЈ*. Београд: УНИЦЕФ.
- Инђић, Т. (2001): Социолошко-културолошка очекивања од савременог уџбеника; у Б. Требјешанин и Д. Лазаревић (прир.): *Савремени основношколски уџбеник (21–29)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковач-Церовић, Т. и Љ. Левков (прир.) (2002): *Квалитетно образовање за све – пут ка развијеном друштву*. Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.
- Лазаревић, Д. (2001а): Психички развој детета основношколског узраста и уџбеник; у Б. Требјешанин и Д. Лазаревић (прир.): *Савремени основношколски уџбеник (59–68)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лазаревић, Д. (2001б): Развој критичког мишљења и уџбеник; у Б. Требјешанин и Д. Лазаревић (прир.): *Савремени основношколски уџбеник (99–110)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лазаревић, Д. и Ј. Шефер (2001): Развој креативног мишљења и уџбеник; у Б. Требјешанин и Д. Лазаревић (прир.): *Савремени основношколски уџбеник (111–116)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешић, Ј. (1998): *Нови приступи структури уџбеника*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Pingel, F. (2002): *The European home: representations of 20th century Europe in history textbooks*. Council of Europe Publishing.
- Плут, Д. и сар. (2000): *Култура критичког мишљења – приручник за развој критичког мишљења у школи*. Београд: Институт за психологију, МОСТ.
- Sternberg, R.J., L.A. O’Hara & T.I. Lubart (1997): Creativity as investment, *California Management Review*, Vol. 40, No. 1, 8–21.
- Sternberg, R. & T. Ben-Zeev (2001): *Complex cognition – the psychology of human thought*. New York: Oxford University Press.
- Stardling, R.J. (2002): *Teaching 20th – century European history*. Council of Europe Publishing.
- Требјешанин, Б. (2001): Резимирајући преглед; у Б. Требјешанин и Д. Лазаревић (прир.): *Савремени основношколски уџбеник (187–196)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Fisher, R. (1995): *Teaching children to think*. Cheltenham: Stanley Thornes Publishers.

Dušanka Lazarević

Textbook and recognition of diversity: The supports of critical and creative thinking

Modern life demands that the individual be open for diversity, multiplicity, complexity in coming across new information or in communication with other people. Educational process presents an important context that prepares the individual to develop such attitude to the environment. Therefore, education should offer conditions and supports for developing appropriate attitude to diversity in new knowledge and situations, and the textbook, as an important teaching aid, may be one of the supports. The author points to the importance of the textbook in our teaching practice since it allows students to build up openness and respect for diversity through their interaction with it. Recognition of diversity is spoken of as a precondition for functioning in contemporary educational process in developing knowledge as well as in everyday social situations and broader social environment. It is also pointed to some shortcomings of textbooks, relevant for the subject of this paper, concerning their content and didactic aspect, and appropriate solutions are suggested how to overcome them. Emphasis is placed on how we can develop openness in students for diversity by relying upon critical and creative thinking, which should be introduced into the textbook through varied contents and students' engagement in their interaction with it.

Key words: textbook, recognition of diversity, critical thinking, creative thinking, textbook design.

У овом Зборнику аутори се залажу за један широко схваћен концепт толеранције. Они претежно преферирају активну концепцију толеранције која подразумева управо уважавање различитости, док мање аутора заступа гледиште о толеранцији као трпеливости. У појединим радовима добро се експлицира и треће схватање толеранције као богатство различитости, тј. вредности по себи. Рефлексије Резолуције УН о толеранцији, усвојене пре десетак година, могу се идентификовати у неким прилозима, што додатно појачава и апликативну страну Зборника. То значи да се радови не исцрпљују искључиво у разматрањима теоријских садржаја, већ у случају већине аутора имају и практичне импликације, важне за наше друштво у овом моменту. Зборник стога представља и својеврстан водич идеја за промену праксе у образовном систему, али и у друштву уопште.

Др Драгомир Пантић (из рецензије)

Монографија обрађује проблем који је у нашој средини актуелан, значајан и изазован, јер се проблему индивидуализације наставе приступа из новог угла, посматрајући га у ширем друштвеном контексту као проблем демократизације друштва. Радови које садржи монографија непосредно су повезани са текућом реформом школе. Теме представљају новину у нашој стручној и научној литератури и њиховим избором Институт за педагошка истраживања потврдио је да је једна од ретких установа у нас која улаже напор да систематизује нове научне информације и да их учини доступним широј стручној и научној јавности.

Др Слободанка Гашић-Павишић (из рецензије)

ISBN 86-7447-046-7

9 788674 470466